

КОНТИНЮИТЕТ ИЛИ ПРОМЯНА.
АСПЕКТИ НА ДИСКУСИЯТА
ПО ПРОБЛЕМИТЕ НА ИДЕЙНАТА ПРИЕМСТВЕНОСТ
МЕЖДУ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО
В СЪВРЕМЕННАТА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКА
ВИЗАНТОЛОГИЯ

ЛИЛЯНА СИМЕОНОВА

Рецензент: к.и.н. *Христо Матанов*

Редактор: *Георги Бакалов*

Катедра по история на Византия и балканските народи

Лилиана Симеонова. КОНТИНЮИТЕТ ИЛИ ПЕРЕМЕНА. АСПЕКТЫ ДИСКУССИИ
ПО ПРОБЛЕМАМ ИДЕЙНОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ МЕЖДУ АНТИЧНОСТЬЮ
И СРЕДНЕВЕКОВИЕМ В СОВРЕМЕННОЙ
ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ВИЗАНТОЛОГИИ

В статье дается краткий критический анализ мнений некоторых западноевропейских византологов по проблемам античного идейного наследия в византийской культуре. Рассматриваются две условно названные „противоположными“ группы мнений, авторы которых выдвигают в качестве определяющего идейный континуитет или изменения в мышлении византийского общества. Однако автор статьи считает, что определяющую роль в византийском культурном развитии играет не только идейная преемственность или изменения условий и мышления: чтобы постичь объективную, исторически верную картину византийской действительности, необходимо исследовать соотношение обеих тенденций в идейной панораме империи каждого периода.

The article represents a brief critical review of the concepts of several prominent West European byzantinologists on the problems concerning the role and bulk of the ancient conceptual heritage in the Byzantine culture. The two main trends in the current discussion are conditionally denoted as „opposing each other“ because their representatives attribute the chief importance for the Byzantine culture either to the continuity or the change in the social conditions. Besides, the differences in the argumentation of the separate theses from each trend have been pointed out, too. The author of the article stresses that order to attain an objective notion of the Byzantine cultural development one should study the changing relation between the two tendencies in the conceptual panopticum of the Empire.

Задълбоченото изследване на богатия идеен паноптикум на Византия неотменно включва и изучаването на проблемите, свързани с голямото идейно наследство, което империята на Новия Рим получава от гръцко-римската античност и елинистическия Изток. В този смисъл „империята на Пролитите“ е не само географско средище на тогавашния свят; в рамките на цяло хилядолетие държавата на ромеите, Константинополската църква и целокупната византийска култура по силата на традицията съхраняват и доразвиват множество антични по произход идеи, които благодарение на големия политически авторитет и на силното културно влияние на Византия оказват трайно въздействие върху европейското, а отчасти — и върху мюсюлманското средновековие. Особено важно е осветляването на този кръг от проблемите за историята на православните славяни, тъй като присъствието на антични идеи в православната славянска култура се дължи почти изключително на културното влияние на империята.

Проблемите, свързани с приемствеността на идеи от античността във византийското средновековие, се групират около два основни въпроса: а) какви социални нужди са обусловили възприемането на определени типове концепции от античен произход във византийската култура, и б) в каква степен и чрез какъв механизъм тези концепции са приложени във византийското ежедневие. Тези две основни групи проблеми са били и продължават да бъдат предмет на оживени дискусии в историографията.

Най-напред представителите на италианския хуманизъм формулират някои проблеми на идейната същност на Византия в съотношение с античния свят като част от изследванията си, посветени на причините и последиците от упадъка на късната Римска империя. В техните трудове доминира схващането, че между римската античност и византийското средновековие има пълен разрыв, за който основната причина е християнизацията, довела до упадък Римската империя¹. Опитите на френския абсолютизъм да се възползува от византийските традиции при управлението на централизираната държава срещат опозицията на дейците на Просвещението. Монтескьо, Волтер и техните последователи обрисуват в трудовете си Византия като мрачен християнски антипод на бляскавата римска античност, за който са характерни

¹ Momigliano, A. Christianity and the Decline of the Roman Empire. — In: The Conflict between Paganism and Christianity in the 4th Century. Oxford, 1970, p. 3.

деспотизъм в управлението и закосеняла догматичност в културата². Едуард Гибън довежда до крайност „антихристиянските“ настроения на Просвещението, описвайки Византия като „триумфът на варварството“, който настъпил след упадък на Рим. В следващия XIX в. споровете за наличие на приемственост или прекъсване между античността и средновековието в рамките на европейската култура се водят между т. нар. романисти и германисти в историографията. Разширяването на изследванията върху все по-широка емпирична основа и в нови направления е довело да значителни постижения във византологията на нашия век, но едновременно с това съществуващата дискусия е многократно усложнена. Например учени като А. Алфьолди, Ф. Алтхайм и А. Пирен поддържат тезата за идейния разрыв между двете епохи, но докато първите двама изтъкват като основна причина за това нашествието на номадите от негермански произход, Пирен набляга върху ролята на арабската експанзия за разрыва с античността и за ограничаването на контактите Изток—Запад. От своя страна други учени (например А. Допш) изтъпват обратното становище, според което между двете епохи няма прекъсване нито в социално-икономическото развитие, нито при „трансмисията на културни ценности“.

Днес научният спор „за“ или „против“ идейната приемственост в европейската средновековна култура и в частност — във византийската, продължава. Нестихващият интерес към тази проблематика се дължи на това, че правилното осветляване на тези въпроси би довело и до правилно изясняване на механизмите на „транслация на културни ценности“ от една епоха в друга и в различна етническа среда, до определяне на типологията на отделните европейски култури (включително и византийската) в единния културно-исторически процес на средновековието. Основната трудност обаче в разволя на дискусията произтича от нееднаквото схващане на отделните автори за обема на понятието култура, като понякога то се стеснява или разширява прекомерно. Твърде разнородната терминология и предпочитанията на различните учени към определен фактологически материал, върху който преимуществено градят тезата си, също затрудняват в немалка степен обективната съпоставка на авторовите мнения. Различия съществуват и в периодизацията на културната история, което се отразява не само върху структурата на отделните изследвания, но и върху самото разбиране за културните процеси.

Вече бе изтъкнато по-горе, че присъствието на определени антични по произхода си идеи в културата, политическата идеология и религиозно-етническото концепиране на православните славяни се дължи преди всичко на влиянието на византийската култура. Ето защо изясняването на проблемите, свързани с идейната приемственост между античността и средновековието в „мисловния свят“ на Византия, има голямо значение за културно-историческите изследвания върху славянското православие. В този смисъл и съществуващата дискусия около проблематиката на континюитета във византийската култура има пряко отношение към византино-славистичните проучвания.

Съществен момент в научните спорове по тези проблеми е продължилата над четвърт век дискусия за прехода към средновековието в европейската история, подета през 50-те години по инициатива на съветските учени. Сполучливо обобщение на дългогодишните търсения в тази насока на

² Копосов, Н. Е. Представления о византийской автократии во французской общественной мысли XVII века. Л., 1980, 189–195.

съветските византинисти е поредицата „Култура Византии“. Първият том, посветен на ранновизантийския период (IV — средата на VII в.), предлага цялостна, завършена концепция за обема на понятието „византийска култура“, за процеса на преосмисляне на наследените антични идеи при новите условия и въз основа на всичко това — за общите тенденции, които характеризират културното развитие на империята през следващите столетия³.

С настоящата статия ще обърна внимание и на мненията на някои западноевропейски учени, които съставляват двете „крайни“ линии в продължаващата дискусия около континуитета във византийската култура. Предварително искам да уточня, че понятието „крайни“, предложено към разглежданите трудове, не означава, че техните автори изцяло отричат (или безрезервно приемат) наличието на идейна приемственост между античността и средновековието в рамките на хилядолетната византийска история. Двете линии са означени като „крайни“ условно дотолкова, доколкото техните привърженици отдават преимуществено значение или на континуитета, или на промяната като главна характеристика на идейната панорама на византийското общество.

Ще се спра накратко върху някои трудове, публикувани през последните петнадесет години, които най-ясно очертават крайностите в научния спор по разглежданата проблематика.

Схващането, че определящата роля в културното развитие на Византия принадлежи почти изключително на наследеното от античността идейно богатство, има продължителна традиция в световната историография. То е в основата на тезите на такива видни византолози на нашия век, каквито са Норман Бейнс⁴ и Луи Брейе⁵. Но макар и тези двама автори да отдават предимство на античното наследство в концептуалния свят на византийците, те в никакъв случай не определят византийската култура като „консервативна“ по дух. Като основна характеристика на византийската цивилизация Бейнс изтъква, че тя е пряко продължение на римската. На това му схващане е подчинена и цялата употребявана от него терминология (например той предпочита да нарича Византия „Източния Рим“). В културно отношение основната роля на Източноримската империя според Бейнс се свежда до „спасяването“ на античните ценности, за да бъдат предадени по-късно на Западна Европа, когато тя бъде готова за това. Едва ли можем да се съгласим, че „културната мисия“ на Византия се е състояла само в предаване на наследени от предишната епоха концепции. На практика Бейнс свежда същността на византийския духовен живот до протеклия още в античността синтез между елинистични и римски традиции и го противопоставя на „прекъсването“ на културния живот на Запада през ранното средновековие. Що се отнася до споменатия синтез от традиции, струва ми се далече по-приемлива тезата на С. С. Аверинцев, който изтъква, че макар и тези форми на мисълта да са били „готови“ отдавна преди раждането на феодализма, те влизат във феодалния идеологически синтез, получавайки нов смисъл. Поради това не е случайно, че такива опити за вторично опериране с продукти от минали епохи стават историко-културният символ на прехода от античността към средновековието⁶.

³ Симеонова, Л. Отзыв о культуре Византии (IX — середины XII вв.). М. 1984. — В: *Etudes balkaniques*, 1986, 2, 130—133.

⁴ Baynes, N. H. *The Byzantine Empire*. London, 1925; *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization*, ed. by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss. Oxford, 1948.

⁵ Bréhier, L. *Le monde byzantin*. I — III. Paris, 1947—1950.

⁶ Аверинцев, С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 14.

Не е по-различна по същността си тезата на Л. Брейе. В трилогията „Византийският свят“⁷ той поставя акцента върху запазването на римските традиции, елинистическото културно наследство и „ориенталските методи на управление“ в живота на империята. Две са според Брейе най-характерните черти на византийската история (в това число и културната): изключително тясната връзка между „европейската“ и „азиатската“ цивилизация и континуитетът, който осигурявал на Византия невероятна жизненост и способност да преодолява периодичните си кризи⁸.

Много от съвременните западноевропейски византолози, чийто тези най-общо се свеждат до продължение на така очертаната линия, често си служат с термини като континуитет, перманентност и др., без обаче строго да дефинират тези понятия. Посочените термини се прилагат както към различни идеи, така и към съответните социални структури, паметници на литературата, изкуството и архитектурата, чрез които тези идеи се проявяват. Наличието на известна доза субективизъм при определянето на характеристиките на континуитета в явленията на духовния свят и в материалната култура довежда у някои автори (напр. А. Дюселие) до превзети и твърде крайни изводи.

Сред разглежданите в тази статия автори един от най-изявените привърженици за определящата роля на континуитета във византийската културна история е Клаус Весел. Струва ми се, обаче, недостатъчно убедителен смисълът, който той влага в самото понятие „култура“: конституцията и управлението, правото и армията, стопанството и търговията са поставени редом с теологията, философията, науката и литературата⁹. Неопределеността на авторовото разбиране за културата се подсилва в хода на изложението от смесването на културата с политическата и църковната история. От друга страна, извън рамките на културата е оставено изобразителното изкуство, въпреки че то всъщност е една от най-значителните ѝ изразни форми за всеки период¹⁰. Седемте периода, в които авторът вмества културното развитие на Византия, всъщност съставляват периодизацията на политическата ѝ история. В отделните области Весел регистрира определено развитие, но въпреки това смята, че като цяло византийската култура е „една голяма съхранителка на антична Гърция, на елинизма и на най-значителното от римската духовна култура“¹¹. От това произтича и изводът му, че основната роля на византийската култура се състои в посредничеството ѝ между античната и „по-младите“ култури. На практика Весел свежда културната история на Византия до историята на приспособяването на късноримската култура към по-новите времена, от една страна, а, от друга страна — до приобщаването на нови народи и племена чрез експанзията на имперската култура извън държавните граници. По този начин „наднационалният характер“ на византийската култура и претенциите ѝ за универсализъм я издигат над останалите средновековни европейски култури и прокарват византийското влияние дори там, където империята никога не е упражнявала реална политическа власт¹². Крайният извод на Весел — че културното влияние на Византия, продължило дори и след политическото ѝ

⁷ Вж. бел. 5.

⁸ Bréhier, L. *Les Institutions de l'Empire byzantin*. Paris, 1949, p. 580.

⁹ Wessel, Kl. *Die Kultur von Byzanz*. Frankfurt am Main, 1970.

¹⁰ Kretzenbacher, L. — рец. на Kl. Wessel, *Die Kultur von Byzanz*. — In: *Byzantinische Zeitschrift*, 65 (1972), 1-2, 431-435.

¹¹ Wessel, Kl. *Цит. съч.*, с. 7.

¹² Пак там, с. 10.

унищожение, се дължи преди всичко на силните антични традиции вътре във византийската култура — е твърде крайно мнение, с което е трудно да се съгласим. В действителност такова опростяване на ролята на античното идейно наследство във византийската култура не отчита сложното взаимодействие между наследствените идеи и форми и породените от новите условия концепции в цялостното развитие на идейната панорама на византийското общество през отделните периоди.

Към твърде крайните мнения в разглежданата дискусия можем да отнесем и това на Гюнтер Вайс, въпреки че то се отнася само до идеите, намерили израз в социалната структура на империята¹³. Но Вайс е и един от малкото автори, които дефинират понятието „континуитет“: според автора това е „една постоянна взаимовръзка“, като логическата му противоположност е не промяната, а дисконтинуитетът, т. е. прекъсването на развитието¹⁴. Вайс стига до извода, че никакви структурни социални промени не протичат във византийското общество при прехода от античността към средновековието, тъй като те са протекли още в самата античност: преходът към феодализма, връщането към *patria potestas*, преминаването от езичеството към християнството, възникването на императорския институт и на бюрократическия апарат, трансформирането на робството¹⁵. По тези причини във Византия протичал „пълнен и безусловен континуитет“ в общественото устройство и в сферата на свързаните с него идеи. От друга страна, като основна разлика между Византия и Запада Вайс изтъква това, че докато в империята „покривът“ на държавния апарат не рухва, в Западна Европа се запазват само „примитивни фундаменти“, и то от материалната култура¹⁶.

Твърде интересна и далече по-приемлива е тезата за двата вида континуитет във византийската култура на Андре Гийу. Той, както и Н. Бейнс, С. Манго и др., също предпочита термина „цивилизация“, но не го употребява като синоним на „култура“, а посочва точното им съотношение: според него духовната култура е съставна част на цивилизацията. Схващането си за цивилизацията изгражда върху четири структури, които той е съумял да представи във взаимната им обусловеност: държавата, обществото, икономиката и духовната култура¹⁷. За разлика от Кл. Весел Гийу напълно изключва политическата история от разбирането си за цивилизацията. Той се стреми да борави с адекватни понятия в хода на изложението си, като по този начин почти изключва оценъчния подход при осмислянето на феномена „Византия“: без да осъжда и без да реабилитира ромеите, Гийу само се стреми да ги разбере.

По отношение на идейната приемственост между античността и средновековието А. Гийу въвежда понятието „двойна връзка на византийската култура“, т. е. връзка както с античната, така и с библейската културна традиция¹⁸. „Античната мъдрост“, представена главно от риториката и философията, е проследена редом с „другата мъдрост“, чийто най-ярки представители са Отците на църквата. Гийу проследява тези две линии на

¹³ Weiss, G. *Antike und Byzanz. Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur.* — *Historische Zeitschrift*, 224 (1977), 529–435.

¹⁴ Пак там, с. 529.

¹⁵ Пак там, 530–533.

¹⁶ Пак там, с. 533.

¹⁷ Guilleu, A. *La civilisation byzantine* (Collection des grandes civilisations, dirigée par M. Bloch). Paris, 1974.

¹⁸ Пак там, с. 317.

идейна приемственост в тяхната взаимна обусловеност: от една страна, византийците запазват вярността си към посланието на предходната епоха и се стремят да го дадат ненакърнено на бъдещите поколения; от друга страна, вярата като символ на живота в православната общност ражда един нов класицизъм, който в известен смисъл се противопоставя на античния — този на библейската традиция¹⁹.

Гийу обрисова Византия като особен феномен, но — както отбелязва с основание Каждан — нека не забравяме, че византийската цивилизация не е била неизменно еднородна през всичките периоди на съществуването си. „Империята на Пролетите“ не е била просто по-малка част от „империята на Средиземноморието“, а е имала други културни проблеми и ги е решавала с други средства²⁰.

Тезата на Ханс-Георг Бек по същество също се отнася към онази линия в дискусията, която отдава преимуществено значение на античните идеи в културното развитие на Византия. Във „Византийското хилядолетие“ Бек акцентира върху непрекъснатостта на културните процеси, зародени в античността и продължили в средновековието, като по този начин обосновава идеята за „целостта“ на византийската култура през хилядагодишното ѝ съществуване²¹. На това негово схващане е подчинена и употребяваната от Бек терминология: симбиоза²², перманентност²³, континуитет²⁴, континуум²⁵. Но Бек не изпада в крайност при оценката на значението, което идейното наследство от предходната епоха е изиграло в културната история на империята. Напротив, макар и да отдава преимуществено значение на античната традиция, Бек изрично подчертава, че византийската култура не е „декаданс“ спрямо античната²⁶ и че Византия по своята същност не е „държава-епигон“ спрямо Римската империя²⁷.

В хода на изследването и Бек, както Гийу е успял да представи съставките на византийската култура в органическата им свързаност, а за разлика от Гийу — да ги проследи и в развитието им успоредно с цялостното развитие на византийското общество.

Интерес представляват аргументите, с които Бек мотивира голямата роля на континуума в общественото и културното развитие на империята. Този континуум между двете епохи произтича от факта, че „Византия влиза в историята почти незабелязано, като последен стадий от историята на гърците и съседните им народи, които в предходната епоха попаднали под римска власт“²⁸. И по-долу: „Това, което предшества Византия, е елинизмът и неговото продължение в гръко-римската античност на първите християнски столетия. Византия трябва да се разглежда като почти непрекъснато продължение на този свят.“²⁹ Най-важното, което византийците са наследили от тази вековна непрекъснатост в идейното развитие според Бек се свежда преди всичко до чувството им за по-висока образованост спрямо останалите

¹⁹ Пак там, 399–402.

²⁰ Каждан, А. О построении истории византийской цивилизации: от И. Краузе к А. Гийу. — Византийский Временник, 38 (1977), 192–197.

²¹ Beck, H.-G. Das byzantinische Jahrtausend. München, 1978.

²² Пак там, с. 27.

²³ Пак там, с. 14, 212.

²⁴ Пак там, с. 298.

²⁵ Пак там, с. 310.

²⁶ Пак там, с. 7.

²⁷ Пак там, с. 111.

²⁸ Пак там, с. 7.

²⁹ Пак там, с. 13.

народи, наследено още от елинизма и до политическите идеи, дошли от гръцката философия, Ориента и Рим по заобиколния път на римската имперска политика³⁰. Като основна съставка на тези политически идеи авторът определя представите за императорския институт и за държавата, а от друга страна — и някои черти, които християнството придобива още в римската императорска епоха, но които се развиват напълно едва във Византия³¹.

Същността на преходния период от античността към средновековието Бек характеризира по следния, при това доста убедителен начин: „Така започва византийската история, предварително програмирана от цял ред закостенели форми, закрепени възгледи и затвърдени претенции, без съмнение предизвикани на дуел от новото политическо и религиозно развитие, което изисквало синтез с миналото — но синтез, който след това да отпадне по специфично византийски начин.“³²

По-спорно е авторовото твърдение, че различни концепции и съответстващите им институции и сили, формирали се още в античността — частното право³³, остатъците от местно самоуправление³⁴, ролята на сената, „народа“ и армията³⁵ — попречили на византийските императори да установят „автократичен абсолютизъм“. От друга страна, убедителен е изводът, че идейната връзка с античността в областта на литературата, теологията и т. нар. политическа ортодоксия (анализирани в три взаимносвързани глави)³⁶, се е осъществявала предимно от интелектуалците, „най-значимите представители на византийския свят“.

Бек отдава преимуществено значение на континуитета за културното и общественото развитие на империята, но без да достига до крайностите на Вайс. За Бек континуумът във времето и пространството се изразява не в пренасянето на „готови“ идеи и съответните им структури от античността в средновековието, а в тяхното преосмисляне при новите условия и по-нататъшно развитие. Ето защо мисловният свят на византийците такъв, какъвто ни го представя Бек, е изявено средновековен. Отново трябва да се съгласим с Каждан, че макар и Х. Г. Бек да определя Византия като пряка наследница на античността, той в крайна сметка разглежда византийското общество и неговата култура по-скоро като ново явление, отколкото като вариация на стара, римска тема³⁷.

Дотук накратко бяха представени тезите на някои от най-изтъкнатите представители на онази линия от разглежданата дискусия, според която определящата роля във византийското обществено и културно развитие принадлежи на зародилите се още в античната епоха концепции.

Другата линия в дискусията е представена от онези автори, които отдават преимуществено значение на прекъсването и последвалата го промяна в цялата европейска история, включително и византийската. Според тази група автори определящо значение за културното и общественото развитие на империята имат качествено новите концепции, които се проявяват след средата на VII в. Разбира се, и сред авторите от това направление има

³⁰ Пак там, с. 20.

³¹ Пак там, с. 21.

³² Пак там, с. 32.

³³ Пак там, 47–50.

³⁴ Пак там, с. 50 сл.

³⁵ Пак там, 52–59.

³⁶ Пак там, 87–204.

³⁷ Kazhdan, A. In Search for the Heart of Byzantium. About Several Recent Books on Byzantine Civilization. — Byzantium, 51 (1981), p. 2, 332.

значителни различия: ако за Х. Хунгер християнството е „новото средство“, което измества Византия от руслото на античното културно развитие и я подчинява на нови тенденции, то за А. Дюселие разминаването между християнския идеал и действителността е причината за „драмата на Византия“, за нейния пълен крах.

Сред най-изтъкнатите представители на тази линия в дискусиата е Херберт Хунгер, който в пълен вид излага тезата си в своята монография „Византия — империя на новото средство. Християнският дух на византийската култура“³⁸. Стремешът на Хунгер да представи духовната култура като кохерентна система от взаимодействащи си части — при това той в голяма степен успява в стремеша си — е спечелил високата оценка на неговата книга, като „първи получлив опит в западноевропейската историография да се възстанови цялостното възприемане на византийската култура“, без да се нарушава връзката между отделните ѝ компоненти³⁹. Основната свързваща идея, на която са подчинени отделните глави на книгата, е проследяването на християнизацията на византийския бит, политическа структура и мироглед. В този смисъл може да се каже, че най-общо методът на Хунгер се свежда до изследване на византийската култура най-вече от гледна точка на християнския ѝ характер, без да се отрича изцяло и античното наследство в нея. Все пак е налице едно доста рязко противопоставяне на античния, езическия и новия, християнски дух, особено когато става дума за византийската книжнина и образование. За това „противопоставяне“ свидетелства и терминологията на Хунгер, който нарича Византия *Reich der neuen Mitte*. От една страна, тази „нова среда“ е Константинопол в ролята си на „център на преориентирането на целокупния късноантичен живот към новия мироглед“; от друга страна, според Хунгер именно християнството бързо се превръща в „новото духовно средство“, стимулиращо развитието на византийската култура. Хунгер изследва ролята на християнската религия в развитието на духовния живот на няколко равнища: от изграждането на църковната организация и монашеския институт до формирането на такива етични понятия, каквито са например критериите за ортодоксалност и аскетичност; от трансформирането на римската правна система до философското обосноваване на идеята за императорската власт при новите условия; от проникването на новия дух в науката и изкуството до неговото отражение върху решаването на различни социални проблеми.

Връзката с античността Хунгер вижда предимно в теологията, и то поради „нуждата от почти теоретичен контакт на християнството с езическите митове и култове и с текущите философски системи“⁴⁰, докато „старите риторически клишета“, използвани от византийската епистоларна традиция още през късната античност били изпълнени с ново, християнско съдържание⁴¹. Макар и да смята, че определящата роля за развитието на византийската култура принадлежи на новите, християнски идеи, Хунгер не пренебрегва изцяло и античното идейно наследство. Той отбелязва, че особено много антични елементи навлизат във византийската култура през т. нар. Македонски и Палеологов ренесанс, като употребява термина „ренесанс“ само с известна уговорка. Тъй като във Византия никога не възникват предпоставки за хуманизъм от типа на западноевропейския през XIV в., то

³⁸ Hunger, H. *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*. Graz — Wien — Köln, 1965.

³⁹ Каждан, А. О построении..., с. 345.

⁴⁰ Hunger, H. Цит. съч., с. 299.

⁴¹ Пак там, с. 345.

авторът въвежда понятието „християнски хуманизъм“⁴², с което подчертава тезата си, че проникващите антични елементи биват изцяло подчинени на доминиращия християнски дух във византийската култура. Така Хунгер достига до извода, че дълбокото проникване на християнските принципи и норми в цялостния живот на Византия превъзхожда християнизацията на средновековния Запад.

Вече отбелязах, че макар и привърженик на схващането за определящата роля на античното наследство в идейното развитие на византийското общество, А. Гийу не пренебрегва значението на християнството. Но ако за него християнството е по-скоро мост между късната античност и византийското средновековие, то според Хунгер християнската религия е „новото средство“, което създава предпоставки за коренен поврат в духовния живот на империята.

Подобно на Хунгер и Ален Дюселие набляга върху промяната в културата на империята, причинена от все по-дълбокото разпространение на християнските принципи в живота на византийското общество⁴³. Апологетичният тон на Хунгер обаче е в рязък контраст с отрицателното отношение на Дюселие към ролята на християнството във Византия — отношение, характерно за дейците на френското Просвещение и преките им последователи.

В основата на тезата на Дюселие е заложено разбирането му за византийската култура, което е твърде едностранно и крайно. В отделна глава, озаглавена „Християнският модел и античният контрамодел“ авторът развива схващането, че едно единствено нещо е означавало „култура“ във Византия — това е пътят към истината т. е. към бога, следователно една такава култура е отричала съображенията и дори езика на хората⁴⁴. И понеже обикновеният човек не можел да достигне до свръхчувствената реалност, като посредник се появило византийското сакрално изкуство. Според Дюселие византийците възприемали класическата култура като напълно чужда на техния християнски дух и дори като лъжовна⁴⁵. Във Византия класическото образование не служело за нищо, тъй като валидни били само добрите божии заповеди⁴⁶. От това произтича и едностранчивото определение на Дюселие за модела на поведението на византийското общество. В главата „Историческото познание и лъженауката“ той отбелязва: „Тази клерикална некултурност става модел за голяма част от светското общество, което може да оправдае интелектуалната си ленивост с морални скрупули, придобити от църквата.“⁴⁷

Връзката на византийската култура с античността Дюселие свежда само до безкрайно повтаряне на вече обезсмислени клишета. В главата „Античността — границата на една реабилитация“ авторът развива тезата, че за византийците „римският модел“ е бил само клише от няколко повтарящи се примера, а елинистическата култура била преди всичко формализъм, сведен до това, как да се построи реч по законите на риториката и как да се манипулира с философските и математическите понятия по традиционните правила⁴⁸.

Според Дюселие византийската култура е преди всичко елитарна и формална⁴⁹, един прекалено сложен свят, неуспяващ да прикрие неизлечимата

⁴² Пак там, 555–569.

⁴³ Ducellier, A. Le Drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne. Paris, 1976.

⁴⁴ Пак там, с. 48.

⁴⁵ Пак там, с. 51.

⁴⁶ Пак там, с. 54.

⁴⁷ Пак там, с. 55.

⁴⁸ Пак там, с. 59.

⁴⁹ Пак там, 63–69.

си безплодност. Прекомерната християнизация съставлява постоянната драма на Византия, която напразно се стреми да синхронизира идеалното царство на бога и земното съществуване на хората. В края на XVIII в. Е. Гибън изтъква като причина за упадък на Рим разпространението на християнството; почти две столетия по-късно А. Дюселие вижда причината за драмата и краха на Византия в прекаленото християнизирание на нейното общество и култура.

От значителен интерес е схващането, което застъпва Сирил Манго⁵⁰. Според него ранновизантийският период принадлежи изцяло на античността, докато в останалата си част историята на византийското общество и култура се подчинява на новите тенденции, породени от „катастрофалния разрыв“ и „пълната трансформация“, които в средата на VII в. унищожили античната градска цивилизация и положили началото на един изявено средновековен, напълно различен свят. Предварително трябва да уточним, че макар и да набляга върху промяната, настъпила в живота на империята след средата на VII в., Манго не би могъл да бъде причислен безрезервно към онези „крайни“ автори, отдаващи определящо значение на новия, християнски дух. Според него едва ли има идея или институция в целия византийски паноптикум, която да не е възникнала още в ранновизантийския период. Затова при изучаването на византийската култура от съвременна гледна точка най-важен е именно този период, принадлежащ според Манго към античността.

Въпреки че достига до някои крайности при окончателните си изводи, Манго предлага една напълно приемлива структура на модела на „византийската цивилизация“. Разглежданата тук монография е построена под формата на триптих, като акцентът е поставен върху втората част. Първият раздел на монографията представлява кратък анализ на онези аспекти от живота във Византия, които са оказали забележимо влияние върху „културния продукт“. Вторият, централен раздел предлага авторовото виждане за „концептуалния свят“ на византийското общество. Не е изключено С. Манго да е бил повлиян в известна степен от публикуваната още в 20^{те} години на нашия век теза на Н. Бейнс за „мисловния свят на Източния Рим“. Но за разлика от Бейнс, а и от Бек, за които представителната фигура на византийското мислене е интелектуалецът, Манго спира вниманието си върху „средния византиец“, чийто начин на мислене е почти незапознат с античните постижения, но затова е определящ за развитието на общественото мнение след средата на VII в. В третия раздел авторът разглежда византийското културно наследство (главно литературата и изобразителното изкуство).

Има доста общо между Х. Г. Бек и С. Манго по отношение на това, кои структури те определят като основни за „византийския модел“. В едно свое изследване върху двамата автори обаче Каждан с основание отбелязва, че докато Бек се опитва преди всичко да разбере как е функционира моделът по принцип, то Манго се стреми най-вече да проследи моментите на социални и културни промени вътре в рамките на този модел⁵¹.

Манго не отдава предпочитание на континуитета или на настъпилите промени в „концептуалния свят“ на Византия, а изследва взаимоотношението между тях. От една страна, политическият идеал на византийците си остава империята на Константин Велики, Теодосий и Юстиниан, а от това произтича — според Манго — и „обърнатият назад поглед на византийската култура“. От друга страна, обаче, Манго подчертава, че средният византиец не

⁵⁰ Mango, C. *Byzantium. The Empire of New Rome*. — *History of Civilization*. London, 1980.

⁵¹ Kazhdan, A. *In search...*, p. 322 ff.

наследява (както би могло да се очаква) интереса към античните постижения. Напротив: античната космогония и география биват заменени от библейския екзегзисис⁵²; византиецът вярва в свръхестественото, но така, както го поднася християнството⁵³; в историографията, както и в повече други области на знанието, средният византиец остава ограничен до наследеното от раннохристиянския период⁵⁴; представата му за бъдещето е тази, предложена от Библията⁵⁵, а схемата на идеалния живот, начертана още от Отците и оставаща неизменна докрая, е антитеза на античния полисен идеал⁵⁶.

Малко по-друг характер има според автора съотношението между античното наследство и новите концепции в областта на литературата и изобразителното изкуство: античните идеи и модели остават в мнозинството случаи неразбрани, но биват имитирани. Заслугата на византийската литература авторът свежда предимно до запазването на класическото наследство, като подчертава, че социалната база е попречила на византийските литератори да възприемат идеите на езическата класика, която иначе високо ценят⁵⁷. Византийските художници и архитекти също не могат да разберат античното изкуство, а просто го перифразирали, като имитирали наложените от каноните клишета⁵⁸. В общи линии Манго свежда тези две сфери от византийската култура до имитация на наследени от античността модели, без обаче да се разбират заложените в тях идеи — факт, обусловен от „прекъсването“, което отделя ранновизантийския от останалите периоди на историята на империята.

Накрая с няколко думи ще се спра и върху предложената от Робърт Браунинг теза⁵⁹, която също изследва континуитета и промяната в тяхното взаимоотношение. Браунинг също както Кл. Весел се опитва да вмести културната история на Византия в общата периодизация на политическата ѝ история. Но за разлика от Весел Браунинг не отдава толкова голямо значение на „прекия континуитет“ в развитието на византийското общество и неговата култура. Изследването на Браунинг е подчинено на идеята, че настъпилата под действието на вътрешни и външни фактори промяна в характера на византийската държава води неминуемо и до промяна във възгледите на самите византийци за света и за мястото им в него, а това на свой ред се отразява и върху културата и начина им на живот. От друга страна, Браунинг посочва, че голямата устойчивост на византийската култура във времето се определя именно от способността ѝ да се адаптира към постоянно изменящите се условия. На тази основа авторът мотивира и крайния си извод, че най-важната характеристика на византийската култура е именно постоянната, диалектичната борба между традицията и иновацията.

За съжаление не ми е известно какво е отношението на учени като А. Бон⁶⁰ и П. Д. Арнот⁶¹ към разглежданата дискусия, тъй като техните трудове ми останаха недостъпни.

Чрез направения анализ се опитвах най-общо да очертая двете условно означени като „крайни“ линии в протичащата дискусия на страниците на западноевропейската историография по проблемите на идейния континуитет или дисконтинуитет във византийската идейна панорама. В началото на

⁵² Mango, С. Цит. съч., с. 166.

⁵³ Пак там, с. 151.

⁵⁴ Пак там, с. 200.

⁵⁵ Пак там, с. 216.

⁵⁶ Пак там, с. 225.

⁵⁷ Пак там, с. 254.

⁵⁸ Пак там, с. 280–281.

⁵⁹ Browning, R. The Byzantine Empire. London, 1980.

⁶⁰ Bon, A. The Ancient Civilization of Byzantium. London, 1972.

⁶¹ Arnott, P. D. The Byzantines and Their World. London, 1973.

статията бе изтъкнато, че авторите от двете групи мнения не отричат изцяло и ролята на континуитета или обратно — ролята на настъпилата промяна, но отдават преимуществено значение на единия или другия фактор. По-приемливо ми се струва мнението на авторския колектив на „Култура Византии“, които изтъкват, че „не континуитетът, а постоянната идейна борба между старото и новото е доминантата в обществените отношения и културната история на Византия“⁶².

Когато се разглеждат въпросите на античното идейно наследство във византийската култура, най-напред трябва да се държи сметка за сложното взаимодействие между идеи от различен произход, което протича през ранновизантийския период и поражда тенденциите на цялото следващо развитие — социално, политическо и културно — на Византийската империя. В този смисъл пределно точно ми се струва дефинирането на ранновизантийската епоха като „период, белязан едновременно от приемствеността и промяната в определено съотношение“ — съотношение не само вертикално (т. е. в хронологическа последователност), а и хоризонтално, като се има предвид динамиката на различни, често дори противоположни съвременни тенденции в цялостното развитие на византийското общество⁶³.

Голямото значение на античното наследство в цялостната история на византийското културно развитие предполага и изследването на изменящото се съотношение между традиционното и новото в „мисловния свят“ на византийското общество за всеки отделен период, във всяка сфера на византийската култура. Защото дори една традиционна за византийското мислене група от идеи (например идеите, съставляващи императорската идеология), които се коренят още в античността и окончателно са се формирали през ранновизантийския период, в по-късните епохи от историята влизат в различно взаимодействие с останалите съставки на византийската култура и дават различни резултати. Да гледаме на античното идейно наследство само като на утвърдена традиция, без да отчитаме взаимодействието, би означавало да възкресим представата за застой и заостеност на византийското общество и култура, характерна на историографията от XVIII и отчасти XIX в. И ако по думите на Ж. Дагрон Константинопол не може да бъде окачествен просто като „столица на сецесиона“ по отношение на Рим⁶⁴, то едва ли и Византия може да се нарече „държава-епигон“ спрямо Римската империя. От друга страна, не можем да приемем и това, че промените във византийското общество и култура се дължат единствено на „прекъсването“, на „голямото мълчание“, отделящо с почти век и половина плодотворната в културно отношение античност от епохата на „класическия византизъм“⁶⁵, защото така бихме елиминирали идейните корени на голяма част от процесите, характеризиращи Византия като единна социокултурна общност.

Изучаването на начините и степента на усвояването на античното идейно наследство в съотношение с новите идеи и форми на отделните етапи от развитието на византийската култура е от съществено значение за цялостното изследване на европейската средновековна култура, тъй като чрез влиянието на Византия — достигащо далече зад пределите на политическите ѝ граници — много от достиженията на античността стават достояние на европейските народи.

⁶² Култура Византии. IV — середины VII вв. Гл. ред. З. В. Удальцова. I. М., 1984, с. 10.

⁶³ Vavřínek, V. The Eastern Roman Empire to Early Byzantium? A Society in Transition. — In: From Late Antiquity to Early Byzantium. Praha, 1985, p. 15.

⁶⁴ Dagron, G. Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Paris, 1974, p. 542.

⁶⁵ Haussig, H.-W. Kulturgeschichte von Byzanz. Stuttgart, 1966, p. 156.